

В. К. Козюба

(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО НОВУ КАТАЛОГІЗАЦІЮ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИХ ГОРОДИЩ VIII—XIII ст., РОЗТАШОВАНИХ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті порушено питання про створення нового, Національного каталогу слов'яно-руських городищ України VIII—XIII ст. на основі каталогів М.П. Кучери і А.В. Кузи та нових пам'яток. Окреслено головні напрямки з пошуку інформації про невідомі городища, наведено оцінку загальної можливої кількості цієї категорії пам'яток у нашій державі.

Ключові слова: слов'яно-руські городища, каталог, перелік, картографування, топоніми, Україна.

Процес дослідження відомих і відкриття нових слов'яно-руських городищ постійно вносять свої корективи в ту базу даних цього типу археологічних пам'яток, яка сформувалась у останній чверті XX ст. Не торкаючись питання формування єдиної повної форми систематизації і подачі інформації стосовно городищ, яка заслуговує на окреме детальне обговорення у професійних колах, хотілося б зупинитись на аспектах кількісного вивчення слов'яно-руських городищ VIII—XIII ст. в Україні.

Вивченню давніх городищ України в часи Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу, завжди приділялась значна увага. Крім безпосередніх розкопок самих городищ (Київ, Білгород, Княжа Гора, Ромни та інші), створювалися й перші зведені переліки окремих категорій археологічних пам'яток, у яких чільне місце займали саме городища. Серед цих публікацій слід насамперед згадати роботи Д.Я. Самоквасова (Самоквасов 1873; 1908), В.Б. Антоновича (Антонович 1895; 1901), Ю.Й. Сіцинського (Сецинский 1901), В.Г. Ляскоронського (Ляскоронский 1901; 1907) і М.О. Макаренка (Макаренко 1917). Серед неоліків цих робіт була відсутність, у більшості випадків, культурно-хронологічних характеристик конкретних пам'яток та їх точної локалізації, що, втім, мало об'єктивне пояснення.

Активне вивчення слов'янських та давньоруських пам'яток на окремих територіях у післявоєнний час здійснювалось на Буковині (Тимошук 1976; 1982), Західній Україні (Ратич 1957), Лівобережжі (Ляпушкін 1961; Сухобоков 1985). На Подніпров'ї давньоруські городища (Канів, Городськ, Іван-Гора, Воїнь, Балико-Щучинка, Колодязин) розкопувались В.А. Богусевичем, В.К. Гончаровим, В.Й. Довженком та Р.О. Юрою.

Першим кроком до створення загального каталогу давньоруських городищ стала серія нарисів П.О. Раппопорта, два з яких стосувались, у тому числі, і пам'яток України (Раппорт 1956; 1967). Дослідник особисто побував на багатьох десятках городищ, склав їх плани, провів фотофіксацію і шурфування. Зібрані ним матеріали про майже 250 городищ України залишаються актуальними і в наші дні. У 60-х рр. XX ст. вийшов перший український республіканський перелік археологічних пам'яток, який, через певні недоліки подачі інформації у ньому, не зміг задовольнити науковий попит на об'єктивний, якісний список слов'янських та давньоруських городищ Південної Русі (Археологічні пам'ятки 1966)¹.

У 60—70-х рр. XX ст. продовжилась робота по вивченню давньоруських городищ. Її успішно проводив М.П. Кучера, який за ці роки побував майже на сотні городищ, склав плани багатьох із них, а на кількох десятках пам'яток різних регіонів — Волині, Поділля, Київщини, Лівобережжя — провів розкопки. Дослідником вже був підготовлений робочий матеріал для каталогу городищ Південної Русі, але йому довелося переключитись на вивчення Змієвих і Траянових валів, чим він успішно займався понад десятиліття (1979—1990 рр.). У 1984 р. вийшла колектив-

1. Оцінку цього джерела див.: (Куза 1996, с. 11).

на монографія «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья», у якій опис значної кількості городищ було здійснено саме М.П. Кучерою. Ця підбірка охопила 224 городища у Житомирській, Київській, Черкаській, Чернігівській, Сумській, Полтавській і Харківській обл. (Кучера, Сухобоков и др. 1984). Одночасно з вивченням Змієвих валів, М.П. Кучера продовжував роботу по створенню каталогу городищ, про що свідчить значне (понад 30 пам'яток) поповнення їх переліку, що видно з карти городищ та Змієвих валів Середнього Подніпров'я, опублікованої у його монографії 1987 р. (Кучера 1987, с. 78—79, рис. 44).

Багаторічна плідна праця дослідника по вивченню слов'яно-руських городищ Південної Русі у вигляді монографії вийшла, на жаль, лише після його смерті (Кучера 1999). Вона складається з великої аналітичної частини, у якій розглядаються питання топографії городищ, планування і будови їх оборонних споруд, характеру забудови городищ та основних етапів оборонного будівництва. Робота супроводжена картографуванням пам'яток, їх планами та повним списком городищ, поданим у вигляді табличного каталогу. До останнього увійшли відомості про 670 городищ, 624 з яких розташовані на теренах України. Ці городища майже порівну розподілені по трьом регіонам — східному (Чернігівська, Сумська, Полтавська, частина Харківської обл. і пониззя Сули), центральному (Київська, Черкаська, Житомирська і Вінницька обл.) і західному. Слід відзначити, що майже весь каталог М.П. Кучери складають пам'ятки, відомості про які дослідник зібрав станом на кінець 70-х рр. XX ст., і тільки деякі доповнення було зроблено у 80-х роках. Автор каталогу дуже скрупульозно підійшов до відбору пам'яток, майже повністю відмовившись від тих із них, які мали сумнівні або неповні свідчення (датування, місце розташування, наявність укріплень і їх синхронність розглядуваному періоду тощо).

Паралельно з М.П. Кучерою у Москві над вивченням давньоруських городищ працював А.В. Куза, який поставив перед собою дуже амбітне завдання зібрати відомості про усі городища Давньої Русі X—XIII ст. Ця робота складається з аналітичної частини і описового каталогу пам'яток, і вийшла серед інших посмертних публікацій автора 80—90-х рр. (Куза 1996; 1989; Древняя Русь 1985, с. 39—94). У своєму переліку А.В. Куза також зупинився на свідченнях станом на кінець 70-х рр. XX ст. Всього у каталозі А.В. Кузи є згадки про 568 городищ, що знаходяться в Україні. Зрозуміло, що при значно більшій масштабності завдання у А.В. Кузи не було можливості ретельно охопити всю джерельну базу з цього питання, і тому до його списку частково потрапили пам'ятки, які належать до більш пізнього часу (наприклад, городище XIV—XV ст. Сокілець на П. Бузі (№ 1393 за його переліком), або які взагалі на той час не були виявлені і досліджені (літописні Бахмач, Ніжин, Ушиця, Мічеськ, Саков, Прилук, Переволока, Володарев,

Давидова Боженка). Разом із тим, у дослідника є близько 150 пам'яток, які не потрапили до списку М.П. Кучери. Як бачимо, перелік М.П. Кучери городищ України більш повний, і не тільки за рахунок додаткового включення до нього пам'яток VIII—IX ст., але й завдяки безпосередньому вивченню городищ на місцях і більш широкому доступу до звітів і місцевих публікацій.

Наприкінці XX ст. акценти археологічного вивчення давньоруських городищ в Україні змінилися. Якщо до того цими проблемами одночасно займалися всього кілька фахівців з Москви, Ленінграда та Києва, то, починаючи з 80-х рр., до цієї справи долучилися дослідники з більшості областей, в яких є давньоруські пам'ятки. До Києва (О.В. Сухобоков, Б.А. Звіздецький), Чернівців (Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров, І.П. Возний), Львова (О.М. Корчинський, Р.М. Чайка) приєдналися науковці з Чернігова (В.П. Коваленко, О.В. Шекун, А.Л. Козаков), Сум (В.В. Приймак), Полтави (О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко), Рівного (Б.А. Прищеп), Луцька (М.М. Кучинко, С.В. Терський) та інших обласних центрів. Крім того, вивченням лівобережних городищ України займалися і російські колеги — Ю.Ю. Моргунов та О.В. Григор'єв. Археологічними розвідками були охоплені значні регіони, на багатьох городищах провадилися стаціонарні розкопки. Все це дало за останні 25 років новий матеріал з невідомих раніше або додатково вивчених відомих пам'яток. За нашими підрахунками (вочевидь, не повними), що ґрунтуються на відкритих (друкованих) джерелах, на сьогодні є свідчення про понад 200 нових городищ, які відсутні в списках М.П. Кучери і А.В. Кузи.

Згадані причини, а також необхідність систематизації великого масиву інформації про городища, питання їх збереження потребують створення нового, **Національного переліку-реєстру** слов'яно-руських городищ VIII—XIII ст., який дозволить мати об'єктивну картину кількісного складу городищ. Якість інформації щодо нових пам'яток є різною. Інколи вона достатня для впевненого датування городищ, інколи потребує уточнення. Взагалі, критерії ознак пам'яток, за якими останні повинні вноситись до Національного переліку, мають бути чіткими, сталими і універсальними, що унеможливило б потрапляння до списку сумнівних, не перевічених, чітко не локалізованих городищ. На нашу думку, таких обов'язкових критеріїв повинно бути три: наявність укріплень; датування укріплень часом з VIII по XIII ст.; точна прив'язка пам'ятки до карти масштабом 1 : 100 000. Розглянемо ці складові.

Зрозуміло, що наявність укріплень і вирізняє городища серед інших видів пам'яток. Якщо вони збереглися до нашого часу, ця ознака власне й дозволяє зафіксувати нову пам'ятку. Але укріплення (іноді й самі майданчики) городищ часто бувають зруйновані (оранка; житлова, господарча чи промислова забудова; кар'єри; дороги тощо). Така доля спіткала переважну більшість городищ, на

місці яких вирости села й міста. У таких випадках факт існування укріплень можна встановити за непрямыми свідченнями, серед яких:

- 1) наявність мікротопоніма городок, городище, замок, вали і подібних;
- 2) згадки в науковій і краєзнавчій літературі XIX—XX ст.;
- 3) згадки в актовому матеріалі XV—XVIII ст.;
- 4) присутність укріплень в картографічному матеріалі;
- 5) свідчення старожилів.

Знищені укріплення можна виявити також за допомогою археологічних розкопок. Враховуючи те, що вали можуть бути знівельовані з їх основою включно, більш надійною ознакою городища є наявність рову. Останній, як правило, навіть при повному переплануванні наземних укріплень залишається як заглиблений у материк об'єкт. Враховуючи українські реалії щодо фінансування та наявності нового обладнання, геофізичними методами цілком реально встановлювати факт наявності рову і навіть отримувати його розміри. Зокрема, у 2009 р. в Києві було використано метод природного імпульсного електромагнітного поля Землі (ЕІЕМПЗ) для виявлення аномальних по напружено-деформованому стану (НДС) ґрунтів. Для цього було використано радіохвильовий індикатор НДС РВИНДС-П-03, за допомогою якого була встановлена ширина рову (в материку) Старокиївського городища. В майбутньому подібні та більш сучасні георадарні сканування, ми впевнені, будуть широко застосовуватись при пошуках і вивченні городищ.

Датування городищ залишається однією з найбільш актуальних тем їх вивчення. Іноді на майданчику городища відсутній культурний (чи слов'яно-руський) шар. Здебільшого, подібні пам'ятки відносять до особливого (за функцією) типу — городища-сховища. Це трактування видається не дуже зрозумілим і малоімовірним. Згадані городища (як правило, незначні за площею) датуються за двома непрямыми ознаками — характером самих укріплень та наявністю синхронних селищ. При цьому виникає питання — чому частина мешканців не живе на самому городищі і чи здатне воно прийняти і захистити населення кількох селищ?

Відомо, що зафіксована під час розвідок і вибіркового шурфування відсутність культурного шару на майданчику городища може бути локальною. На городищах із кільцевою системою забудови їх центральна частина була вільною від забудови, а об'єкти і культурний шар концентрувались вздовж внутрішньої лінії укріплень (Судова Вишня I, Гринчук, Стара Ушиця та ін.) (Кучера 1999, с. 89—90). Є й інше пояснення подібної ситуації — частина городищ була військовими фортецями з відповідними залагами, що обумовлювало специфіку проживання на цих пам'ятках і обмеженість господарської діяльності на них. Яскравим прикладом цієї особливості є городище Монастирок, що охороняло Зарубський

брід на Дніпрі. Під час масштабних розкопок цієї пам'ятки Є.В. Максимовим і В.О. Петрашенком було встановлено, що навіть давньоруська кераміка практично не зустрічалась поза межами об'єктів (Максимов, Петрашенко 1988, с. 6, 8)¹.

Складною є ситуація з датуванням укріплень на багатшарових городищах. В Україні давні городища, повторно використані у слов'яно-руський час, відносяться до ранньозалізного та ранньослов'янського часу. Серед таких багатшарових пам'яток можна назвати, для прикладу, юхновські (Киселівка I, Рогівка (Пісочний Рів) та милоградські (Городище на р. Церем, Миропіль, Лелів) городища в Поліссі, скіфського часу (Басівка, Хорошеве, Водяне) на лісостеповому Лівобережжі та в басейні Південного Бугу (Немирів, Сабарів), пам'ятки ранньозалізного віку в Західній Україні. Відомі городища зарубинецької культури (Пирогів, Монастирок) з матеріалами давньоруського часу. Вважається, що старі укріплення поновлювались (досипались вали, споруджувались наземні дерев'яні стіни), але це можна підтвердити лише при спеціальному вивченні укріплень. На частині подібних пам'яток перетинів укріплень не робилось, і тому віднесення цих городищ до VIII—XIII ст. залишається умовним.

Ще важче встановити наявність давньоруських укріплень на пам'ятках, які були замками у XIV—XVII ст. У зв'язку із розповсюдженням вогнепальної зброї контури фортець цього часу, як правило, стають геометрично багатокутними, і якщо на їх місці існували більш ранні земляні укріплення, вони суттєво поновлювались чи перепланувались. При будівництві кам'яно-цегляних укріплень давні вали також знищувались. Подібного роду пам'ятки, якщо тільки вони не мають потужного шару давньоруського часу або відомі за писемними і актовими матеріалами (згадуються як городища ще до побудови нових укріплень), також зараховуються до переліку пам'яток VIII—XIII ст. із застереженнями.

Останньою обов'язковою умовою внесення пам'ятки до Національного переліку слов'яно-руських городищ VIII—XIII ст. є її точна прив'язка. Усі дослідники, які займались складанням археологічних карт, знайомі з ситуацією, коли відомі пам'ятки, які досліджувались попередниками у 40—80-х рр. XX ст., не кажучи вже про більш ранній час, іноді потрібно було відкривати, фактично, заново, оскільки тогочасні прив'язки були не чіткими, а орієнтири за багато десятиліть зникли чи змінилися. До того ж, у радянський час археологи практично не користувались гарними топографічними картами, доступ до яких був дуже обмежений. Це призводило до частой плутанини, коли одна і та ж пам'ятка прив'язувалась то до одного, то до іншого населеного пункту, що призводило до подвійного зарахування пам'яток до списків. Ця

1. Ця обставина свого часу ввела в оману М.К. Каргера, який не знайшов на городищі давньоруських матеріалів і тому шукав літописний Заруб в іншому місці.

ж проблема, але на щастя, у меншому обсязі, торкнулась і городищ. Наприклад, у А.В. Кузи одне і те ж городище приписане до двох сусідніх сіл (№ 953, 954 за його списком), як і у М.П. Кучери в іншому випадку (№ 485, 486). Точне нанесення городища на топографічну карту масштабу 1 : 100 000 чи ще більшу дозволяє вирішити одразу кілька наукових завдань:

- 1) з'ясувати топографічні умови розташування пам'ятки (останець, мис, край плато, дюна у заплаві чи серед болота, гряда тощо), які враховуються у сучасній класифікації городищ;
- 2) розкрити перспективу вивчення найближчої округи городища (поселення, могильники), а, відтак, і можливе більш повне з'ясування соціальної характеристики пам'ятки;
- 3) залучити до вивчення пам'ятки сучасні технологічні можливості (наприклад, космічні знімки).

Прикладом останнього є городище в Ленківцях (північно-західна околиця Чернівців). На знімку Google Earth біля цитаделі городища (круга діаметром 60 м) на полі на північ від неї видно дві темні смуги дуг русла струмка, яке, ймовірно, було штучно підправлене для створення додаткової лінії оборони. Цю особливість Ленківецького городища свого часу дослідив Б.О. Тимошук (Тимошук 1982, с. 68—70, рис. 37). Космічні знімки городищ (зрозуміло, тих із них, що розташовані на відкритих ділянках) відкривають додаткові можливості для вивчення пам'яток: виявлення спланованих ділянок укріплень; визначення (з точністю до 1 м) розмірів майданчиків городищ та довжини їх укріплень; вирахування площі городищ. Космічні знімки також дозволяють з'ясувати сучасний стан городищ, адже більшість із них не оглядається фахівцями десятиліттями.

Таким чином, точне картографування городищ допомагає у пам'ятко-охоронній справі. Крім того, в деяких випадках воно напевне змінить назву населеного пункту, до якого раніше було прив'язано пам'ятку. Зокрема, за М.П. Кучерою відомо про два городища біля с. Гришинці на Канівщині (№ 247, 248), у той час як перше з них А.В. Куза прив'язав ще й до с. Тростянець (№ 986). Насправді, за наявними на сьогодні свідченнями, одне з цих городищ розташоване біля с. Курилівка, інше — біля с. Ковалі. Інші подібні приклади: одну і ту ж пам'ятку на Чернігівщині приписано до сусідніх сіл — Кірове у А.В. Кузи (№ 416) та Форостовичі у М.П. Кучери (№ 490); до різних сіл прив'язано відоме Грубське городище — відповідно № 949 та 167. При точному картографуванні пам'яток повністю виключаються випадки їх подвійного обчислення.

При формуванні своїх Зводів городищ і М.П. Кучера, і А.В. Куза зіткнулися з проблемою неповноти інформації про пам'ятки. М.П. Кучера у своєму реєстрі акцентував увагу на чотирьох складових характеристиках кожного городища: кількість укріплених частин; топографічне місцезоналення;

площа; хронологія; перша згадка в літопису. Очевидно, що повністю заповнити ці позиції можна лише при гарному стані вивченості пам'яток, коли є їх плани, точна локалізація, докладний опис укріплень та матеріали розкопок чи шурфування. У переважній більшості пам'яток, залучених дослідником до його переліку, ці складові повністю або частково відомі. Разом із тим, 34 пам'ятки з його списку, виходячи з формальних причин, не повинні були тоді бути включені до останнього.

Це городища ранньозалізного віку (№ 138, 589) та недатовані (№ 400, 419, 464). Інші (№ 17, 54, 101, 197, 211, 214, 277, 298, 310, 347, 363—367, 370, 374—377, 403, 501, 506, 511, 530, 535, 552, 553, 559) не мали інформації з перелічених вище позицій, оскільки більша частина цих городищ забудована. Виключенням є городище Пекарі 2 (№ 214), яке добре збереглося, розташоване на мисі та складається з двох укріплених частин, опис якого М.П. Кучера не знайшов. Частину з перерахованих городищ було оглянуто в останні десятиліття, з поповненням інформації про них.

Дещо по-іншому до характеристики ступені вивченості городищ підійшов А.В. Куза. Якість археологічного вивчення городищ він поділив на чотири групи. До першої ввійшли пам'ятки, розкопані широкою площею. До другої — досліджені за допомогою невеликих розкопок, шурфування, зачисток відслонень культурного шару. До третьої групи потрапили пам'ятки, культурно-хронологічна характеристика яких встановлена за підйомним матеріалом або точними свідченнями писемних джерел. Останню групу склали пам'ятки, умовно віднесені до давньоруських (Куза 1996, с. 21—22). Таких у переліку дослідника на території України виявилось 41. Одинадцять з них потрапило до списку М.П. Кучери, інші залишились у групі сумнівних.

Повертаючись до питання про ступінь достовірності інформації щодо городищ і враховуючи запропоновані нами вище три обов'язкові критерії їх повноти, ймовірно, повинно існувати кілька списків пам'яток. До **групи А** мають входити городища, об'єктивна інформація про які відповідає усім трьом згаданим критеріям — наявність укріплень, їх датування у проміжку VIII—XIII ст., точна локалізація пам'ятки на карті 1 : 100 000 чи більш детальній. Сюди не повинні потрапляти салтівські пам'ятки або частина городищ Закарпаття, якщо навіть на них є слов'янські матеріали, адже каталог передбачає фіксацію пам'яток, укріплення яких споруджувались саме слов'янами¹.

До **групи Б**, за нашою пропозицією, повинні входити пам'ятки, у яких один із двох перших критеріїв остаточно не з'ясований. Це можуть бути пам'ятки на більш ранніх городищах, де ще

1. Прикладами таких дискусійних пам'яток є городища Коробові Хутори, Мохнач (Харківська обл.), Вари, Малокопаньське (Закарпаття), які присутні у переліках А.В. Кузи (№ 1162, 1170, 1352) і М.П. Кучери (№ 367, 371, 668), див.: (Колода 2006, с. 213—214; Котигорошко, Прохненко 2007а, с. 222; 2007б).

не встановлено факт повторного використання укріплень або матеріали VIII—XIII ст. поодинокі. Об'єднаний список А, Б має стати тим Національним переліком, який необхідно створити.

Третю групу складуть пам'ятки, які мають тільки один з критеріїв — наявність укріплень. Це — городища невизначеного часу, локалізовані приблизно, тобто, абсолютно не вивчені. Інформацію про них можна отримати за допомогою перших двох груп джерел, про які піде мова далі. Очевидно, при своєму створенні *група В* буде наймасовішою.

На нашу думку, є сенс у додатковій *групі Г*, до списку якої потраплять городища, які у науковій літературі згадувались як давньоруські, але в результаті обстежень не підтвердився їх статус, тобто, вони є іноетнічними або поза хронологічним діапазоном VIII—XIII ст.

Зрозуміло, що безперервний процес дослідження слов'яно-руських городищ України буде змінювати статус окремих пам'яток. Добре вивчені городища групи Б будуть переходити до групи А чи, навпаки, опускатись до групи Г. Також природним буде поступовий перехід пам'яток групи В вгору до груп А чи Б в залежності від стану їх збереженості і вивченості. Тільки пам'ятки групи А ніколи не будуть виходити із своєї групи, адже повнота інформації про них виключає таку можливість.

Можна виділити три головні напрямки у пошуку невідомих городищ, кожен з яких потенційно здатен додати сотні нових пам'яток. Перший із них — опрацювання і перевірка свідчень XIX—XX ст. про давні городища. Ця інформація міститься як у друкованих джерелах (археологічні карти губерній, історико-статистичні описи окремих регіонів, роботи краєзнавців), так і в архівних збірках. Серед останніх — як наукові звіти експедицій Інституту археології НАН України (чи установ — попередників ІА), так і матеріали про пошукову діяльність різних наукових товариств і регіональних музеїв XIX — першої половини XX ст., інформація про результати роботи яких ще недостатньо вивчена.

Наприклад, за Археологічною картою Київської губернії В.Б. Антоновича, на теренах правобережних частин Київської і Черкаської, а також частини Житомирської і Вінницької областей, нараховувалось 284 городища (без городищ-майданів). З цих пам'яток 86, за каталогом М.П. Кучери, є давньоруськими. Таким чином, у В.Б. Антоновича є ще свідчення про майже 200 городищ. Безперечно, частина з них належить до більш ранніх чи більш пізніх укріплень; ймовірно, у списку присутні й пам'ятки, які згадано по кілька разів. Якщо припустити, що до давньоруських належить лише половина пам'яток, що залишилась у списку В.Б. Антоновича, то й тоді кількість невідомих городищ на цій території може сягнути 100. Зазначимо, що у В.Б. Антоновича згадано не усі відомі городища — як то Трипілля (названо Дівич-Гору, на

якій давньоруського Треполя не було), Дрозди, Городище-Косівське. Біля с. Бучак на Канівщині відомі 4 городища — 2 ранні (саме вони, судячи з додаткової характеристики, присутні у В.Б. Антоновича) та 2 давньоруські (одне з них під № 210 фігурує у М.П. Кучери). Ці приклади свідчать про потенційно більшу кількість невідомих городищ в Середньому Подніпров'ї.

Потенціал пошуку нових городищ можна проілюструвати на прикладі середньої і нижньої течії р. Росава — лівої притоки р. Рось. У береговій смузі Росави (від с. Росава до Бабичів) на відрізку довжиною 40 км, за В.Б. Антоновичем, було 15 городищ, не враховуючи городища-майдани та кілька дуже великих городищ. У А.В. Кузи на цій ділянці згадано 8 городищ, а у М.П. Кучери — лише 3. Таке неспівпадіння кількості пам'яток вказує на необхідність додаткового обстеження цього району.

Другий напрямок пошуків можна умовно назвати історико-топонімічним. Він полягає в опрацюванні джерел, що містять опосередковані свідчення про городища. Оскільки у переважній більшості випадків від давніх городищ у XIX ст. (не кажучи вже про більш ранній час) ще залишались наземні ознаки — залишки валів і ровів, то, як правило, ці урочища мали свою назву, здебільшого, з коренем «город» (*город, городок, городище, городець, городисько* та інші). Ці назви збереглися в ойконімах (назвах населених пунктів), гідронімах, мікротопонімах. Інформацію про них можна знайти, в першу чергу, у актовому матеріалі XIV—XVIII ст. На жаль, лише зовсім незначна його частина опублікована, але й вона надає додаткові можливості для пошуку нових городищ. Лише в одній збірці актів — реєстрі документів Волинської метрики — є свідчення про понад 60 городищ (Руська 2002). Найбільше їх згадано у Київському (27), Чернігівському (15) та Житомирському (6) повітах. За нашими підрахунками, близько половини цих городищ (30) є невідомими. Частина їх також могла відноситись до XIV—XVI ст. і бути запусілою на момент створення документів. Цінність актового матеріалу полягає не тільки у можливості окреслення місць для пошуку нових городищ. Переважна більшість згаданих в актах городищ має особисті найменування, і не виключено, що певна кількість цих назв походить ще з давньоруської доби. Важлива й інша обставина — за подібними джерелами інколи можна прослідкувати появу нових замків на місці запусілих городищ, тобто, документально підтвердити заміщення давньоруських укріплень пізньосередньовічними, що дуже актуально з огляду на стан збереженості перших¹. Частина запусілих городищ могла бути укріпленнями литовської доби (XIV—XV ст.), які були знищені під час потужних татарських нападів другої по-

1. Прикладом такого будівництва замку Іваном Немиричем у першій половині XVI ст. «для неспрещенства людей неприятельскихъ татаръ» є Олевськ (Клепатский 2007, с. 131, 197).

ловини XV — початку XVI ст. (Клепатский 2007, с. 119, 127), але слід відзначити, що давньоруських городищ на Київщині і Житомирщині було в'ятеро (на сьогодні) більше, ніж укріплень XIV—XVI ст., і тому не дивно, переважна більшість замків XIV—XVII ст. розташовувалась на місці городищ попереднього періоду.

Ойконіми також можуть прислужитись у пошуку городищ. У Київській обл. на 12 населених пунктів з основами у назвах «город», «городище» і похідних від них тільки в 5-х відомі давньоруські городища, а в Житомирській — з 20 випадків подібних назв городища поки що знайдено лише у 8-ми. Загалом у сучасній Україні в 14 областях, де є городища VIII—XIII ст. (не враховуючи Харківську і Закарпатську обл.), існує 119 населених пунктів з подібними назвами (корінь *Городище* — 28 випадків, *Городок* — 17), в 49 з яких знайдено давньоруські городища. Деякі з цих назв пов'язані з пізньосередньовічними укріпленнями, інші взагалі з'явилися тільки в Новий час. З іншого боку, відомі десятки хуторів, дрібних сіл XIX ст. з подібними назвами, що припинили своє існування або злились з сусідніми і втратили свою назву, чи дрібних містечок, що були перейменовані у XX ст. Крім того, є ще майже десяток ойконімів з основою *Замок* або *Вали*.

Підказкою для пошуку городищ виступають і мікротопоніми *Городище*, *Городок*, *Замок*, *Вали* та подібні. На теренах згаданих 14 областей України їх мають бути сотні. Одним із джерел пошуку цих назв є крупномасштабні карти або дореволюційна карта генштабу, що містить багато назв урочищ. Перегляд листів останньої в межах сучасних Київщини, Черкащини та Житомирщини дозволив виявити 40 подібних мікротопонімів, які, здебільшого, розташовані далеко за межами населених пунктів. Зрозуміло, що на карти потрапили далеко не всі подібні назви урочищ. Можливо, у нагоді до пошуку цих мікротопонімів стане ономастична картотека Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України в Києві, послугами якої, наскільки нам відомо, археологи ще не користувались.

Завершуючи огляд топонімічних джерел до пошуку городищ, треба ще згадати про мікротопоніми — струмки та малі річки, які носять назву *Городець*, *Городниця*, *Городок*, *Замок*, *Вал* та інші. В Україні їх не так багато — близько двох десятків (Словник 1979, с. 81, 150, 201, 205). Дві подібні назви згадуються у Волинській метриці. Нам відомі два випадки розташування давньоруських городищ на берегах річечок з подібними назвами (до речі, не згаданими у «Словнику гідронімів України») у Київській і Житомирській обл.

Розглянуті напрямки пошуків потенційно можуть додати кілька сотень нових городищ. Слід враховувати, що названі джерела доповнюють одне одного і, вірогідно, у значній кількості випадків дублюють одні й ті ж пам'ятки.

Третій напрямок пошуків — проведення суцільного археологічного обстеження кожного гектара території України. На жаль, поки що ні організаційно, ні фінансово, ні кадрово, ні законодавчо наша держава не готова до здійснення цього цивілізованого (можливо, й цивілізаційного) кроку. Досвід сусідньої Польщі і точкові суцільні обстеження окремих невеликих територій засвідчують зростання кількості археологічних пам'яток у десятки (!) разів. Саме при такому прискіпливому обстеженні площ можна буде зафіксувати городища, які частково чи сильно поруйновані (у тому числі забудовою), або знаходяться у місцях із складним рельєфом чи у великих лісових масивах Полісся і Прикарпаття.

Ще одне питання, пов'язане зі створенням Національного реєстру слов'яно-руських городищ VIII—XIII ст. — оцінка можливої кількості пам'яток у його складі. Як уже зазначалось вище, до нього повинні потрапляти пам'ятки груп А та Б. Більшість інших складе групу В, яка виступить головним резервом для поповнення реєстру. Зробимо приблизні підрахунки. З каталогу М.П. Кучери до списку А, Б потрапляє близько 600 пам'яток, з каталогу А.В. Кузи — ще близько 100¹. Ще майже 200 городищ додаються з тих пам'яток, які були пропущені М.П. Кучерою і А.В. Кузою або відкриті після складання цими дослідниками своїх переліків. Загалом на початок 2010 р. маємо близько 900 городищ.

На сьогодні дуже важко більш-менш точно оцінити можливу кількість пам'яток групи В, оскільки вона ще не сформована. Найбільша складність при утворенні списку В — ймовірність подвійного обрахунку одних і тих самих пам'яток, інформацію про які взято з різних типів джерел, що спростовано відсутністю чіткої локалізації городищ. Всього, за грубою оцінкою, через групу В може пройти до 1000 пам'яток, після обстеження половина з яких може піднятися до груп А, Б. Таким чином, потенційно на території України знаходиться щонайменше 1200—1300 слов'яно-руських городищ VIII—XIII ст., а їх максимальна кількість (при задовільній збереженості і реальній вивченості усіх площ) може сягнути позначки 1500 одиниць.

Городища зазначеного часу Південної Русі вивчаються вже 140 років. Ймовірно, нові городища будуть відкриватись і в XXI столітті. Завдання сучасного покоління науковців — максимально швидко виявити великий масив нових городищ. Останнім, як і вже відомим пам'яткам, загрожує сучасна байдужість суспільства і відкрите порушення українського законодавства щодо пам'яток історико-культурної спадщини. Фактична приватизація землі, здійснення будівництва, видобуток корисних копалин без проведення пам'ятко-охоронних процедур можуть знищити (багато городищ вже знищено або суттєво попсовано) сотні

1. Цей показник вираховано з кількості городищ списку А.В. Кузи, які відсутні у М.П. Кучери — 150, за виключенням тих, які не відповідають критеріям груп А, Б.

пам'яток. Інститут археології має ініціювати перед Президією НАН України *Програму створення Національного реєстру слов'яно-руських городищ VIII—XIII ст.*, найважливішою складовою якої є пошук нових пам'яток. Головне завдання Програми — за 10 років архівних та польових пошуків подвоїти число відомих городищ, які відповідають критеріям груп А і Б, зняти їх плани, уніфікувати наукову інформацію про городища за єдиним стандартом, забезпечити необхідну процедуру (створення паспортів пам'яток, взяття їх на державний облік) для охоронного статусу цієї категорії археологічних пам'яток. Тільки у випадку виявлення і збереження переважної більшості середньовічних городищ України сучасне і майбутні покоління дослідників матимуть об'єктивну базу для вивчення 500-літньої історії закладання основ сучасної української нації.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. — М., 1901. — Т. 1. — С. 1—132. *Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список)*. — К., 1966.

Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. — М., 1985.

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Біла Церква, 2007.

Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2005 г. // АДУ. — № 8. — 2006. — С. 213—216.

Котигорошко В.Г., Прохненко И.А. Раскопки Малокопаньского городища в 2006 г. // АДУ. — № 9. — 2007а. — С. 222—226.

Котигорошко В.Г., Прохненко И.А. Результаты дослідження Боржавського городища // АДУ. — № 9. — 2007б. — С. 227—230.

Куза А.В. Древнерусские городища X—XIII вв. — М., 1996.

Куза А.В. Малые города Древней Руси. — М., 1989. *Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Сяном та Сіверським Дінцем. — К., 1999.

Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984.

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (Змиевые) валы в бассейне р. Сулы // Труды XI АС. — М., 1901. — Т. 1. — С. 404—495.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (Змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII АС. — М., 1907. — Т. 1. — С. 158—210.

Макаренко Н. Е. Городища и курганы Полтавской губернии. — Полтава, 1917.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // МИА. — № 140. — М., 1967.

Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА. — № 52. — М., 1956.

Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957.

Руська (Волинська) метрика: Регистри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569—1673. — К., 2002.

Самоквасов Д.Я. Древние города России. — СПб., 1873. — Приложение.

Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М., 1908.

Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. — М., 1901. — Т. 1. — С. 197—365.

Словник гідронімів України. — К., 1979.

Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — К., 1985.

Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.

Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982.

В. К. Козюба

К ВОПРОСУ О НОВОЙ КАТАЛОГИЗАЦИИ СЛАВЯНО- РУССКИХ ГОРОДИЩ VIII—XIII вв., РАСПОЛОЖЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена проблеме создания нового, Национального каталога славяно-русских городищ VIII—XIII вв. территории Украины. После выхода в свет в 90-х гг. XX в. монографий М.П. Кучеры и А.В. Кузы с перечнем городищ, насчитывающих суммарно около 700 памятников, опубликованы сведения еще об 200-х новых городищах.

Для создания нового каталога предлагается установить 3 главных критерия для памятников — наличие укреплений (в том числе не обязательно сохранившихся), датировка VIII—XIII вв. и наличие точной привязки к карте 1 : 100 000 или крупнее. По степени достоверности информации о городищах предлагается сформировать 4 списка (группы А—Г), которые должны охватить все памятники — от хорошо изученных до существующих предположительно.

В поисках неизвестных городищ названы 3 главные направления исследований: проверка информации о наличии городищ из различных печатных и рукописных источников XIX—XX вв.; сбор историко-топонимических сведений (ойконимы, гидронимы, микротопонимы) в актовом XIV—XVIII вв. и картографическом материале; сплошные археологические разведки.

По оценкам, предложенным автором статьи, на территории Украины может располагаться от 1200—1300 до 1500 славянских городищ VIII—XIII вв. Для их поиска, изучения и охраны необходима государственная Программа создания Национального реестра славяно-русских городищ VIII—XIII вв.

В. К. Козюба

PERSPECTIVES OF THE NEW CATALOGIZATION OF THE SLAVONIC AND OLD RUSSIAN HILLFORTRESSES OF THE 8th—13th CENTURIES A.D. AT THE TERRITORY OF UKRAINE

The paper discusses question of the new national catalogue of the Slavonic and Old Russian hillfortresses of the 8th—13th centuries A.D. located at the territory of Ukraine, based on the catalogues of M.P. Kuchera and A.V. Kuza. It stresses major directions in search of information about unknown hillfortresses and proposes calculation of possible number of sites of this type in Ukraine.